

دنبالہ مقالہ کشاکش خردگرایی و قشرگرایی

مرآت الحقایق و مجلی الدقایق

دکتر علی نقی منزوی

ماہنامہ چیستا، آذر ۱۳۷۶، شماره ۱۴۳، برگه ۱۷۴ - ۱۷۷

به کوشش

محمد ابراهیم ذاکر

دکتر علی نقی منزوی

۱.....	دنباله مقاله کشاکش خردگرایی و قشرگرایی
۱.....	مرآت الحقایق و مجلی الدقایق
۱.....	مقدمه
۴.....	هشت مجلی
۵.....	تکملة المجلی
۵.....	تاریخ تألیف
۶.....	کتابنامه
۶.....	نمایه کتاب و مقاله

دکتر علی نقی مسزوی

دنباله مقاله کشاکش خردگرایی و
قشرگرایی

دنباله مقاله کشاکش خردگرایی و قشرگرایی

مرآت الحقایق و مجلی الدقایق

دکتر علی نقی منزوی

ماهنامه چیستا، آذر ۱۳۷۶، شماره ۱۴۳، برگه ۱۷۴ - ۱۷۷

کتابچه‌ای عرفانی، فلسفی چاپ نشده از غیاث‌الدین منصور دشتکی، پسر صدر دشتکی (۸۲۸ - ۹۰۳) است که لقب استاد البشر و «عقل حادی عشر» دارد. این لقب اشارتی است به حدّ فاصل میان عقول عشره مجرد، عقل‌های ده‌گانه و انسان مادی.

این رساله فلسفی که افزون بر جنبه عالی فلسفی مؤلف، برخی از مسائل اجتماعی - سیاسی دوره صفوی را نیز که تاکنون مخفی مانده بود روشن می‌سازد، به تازگی در مرکز خطی کتابخانه ملی ایران شناخته و در این جا معرفی می‌شود.

مقدمه

دوره صفوی را می‌توان از نظر ایدئولوژیک به دو دوره متمایز تقسیم نمود که مرز جداکننده آن‌ها سال ۱۰۰۲ ق خونین سالی است که شاه عباس صفوی (۹۶۵ - ۱۰۳۸) با یک شبه کودتای ضد فلسفه، به کشتار فیلسوفان قزوین و دربه‌درکردن ایشان پرداخت به طوری که فراریان جان به‌دربرده مدارس فلسفی قزوین راهی هندوستان شده در آن کشور به تشکیل جمعیت صلح کل پرداخته، آشتی مذهب‌های هندو، مسلمانان، زردشتی، مسیحی و ادیان دیگر را پیشنهاد کردند.

رساله تازه به دست آمده مرآت الحقایق نام دارد که نام کامل آن مرآت الحقایق و مجلی الدقایق تألیف غیاث‌الدین دشتکی (۸۶۶ - ۹۴۹) است و در دفاع از آرای گنوسیستی حادّ خود که در کتاب دیگرش إشراق هیاکل النور لکشف شواکل الغرور در شرح کتاب هیاکل النور سهروردی (۵۴۹ - ۵۸۷) در برابر شرح دوانی ملا جلال (۸۳۰ - ۹۰۸) بر آن کتاب که شواکل الحور فی شرح هیاکل النور نام دارد، نگاشته است.

دکتر علی نقی منزوی

دنباله مقاله کشاکش خردگرایی و
قشرگرایی

۲

توضیح آن که دوانی شرح خود را با در نظر گرفتن سنت‌گرایی فرمانروایان آق‌قویونلو نگاشته بود که دوانی به وسیله ایشان با خلیفه سنی‌تر عثمانی پیوند بسته بود و بر بسیاری از تندروی‌های پان‌ته‌ئیستی سهروردی مؤلف اصل کتاب هیاکل النور پرده‌ای از تقیه و لاپوشی کشیده بود.

دشتکی با تکیه بر نفوذ فئودالی خاندان یک صد ساله خود کمتر نیازمند تقیه از حکام ترکمان سنی بود و بسیاری از آن پرده‌ها را درید و بنابر اصطلاحات و تعبیرات گنوسیسم حادّ سده نهم و دهم که نزدیکی بسیار به پان‌ته‌ئیسم هندی دارد، سخن گفت، سخنانی از گونه سخنان قطب محیی در نامه‌هایش، قاضی اسد قهپائی (د: ۱۰۴۸) در دیوانش، میرفندرسکی (۹۷۰ - ۱۰۵۰) در دیوانش به ویژه در قصیده معروف آن با ردیف «استی».

تندروی غیاث‌الدین دشتکی پس از مرگ پدرش صدر دشتکی سنی‌زدگان وابسته به حکام ترکمان آق‌قویونلو را برانگیخت تا پاسخ‌هایی سنی‌پسندانه در دفاع از قشریات بر ضدّ وی بنویسند، قشریاتی که نمونه‌ای از آن‌ها در مقاله «کشاکش خردگرایی و قشرگرایی» - مدارس شیراز در سده نهم ه. در مجله چیستا سال چهاردهم (آبان ۱۳۷۵) دیده می‌شود و نیازی به تکرار آن‌ها نیست. در آن کشاکش‌ها دوانی و دشتکی هر دو خردگرا هستند و از موضع گنوسیسم اسلام دفاع می‌کنند؛ لیکن چون خاندان دشتکی از نظر مالی و ثروت، نفوذی صد ساله در شیراز داشته‌اند خودکفتر از ملا جلال دوانی روستایی‌زاده شهری شده و به مقام والا رسیده بودند که از نظر مالی متکی به دربار ترکمانان آق‌قویونلو بود که مورد بدبینی مردم ایران بودند، به ویژه پس از چیره شدن صفویان که ملت ایران یک‌باره پرده تقیه عرب‌گرایی را دریده، راه را بر عثمانیان سنی‌تر از عرب‌ها بسته استقلال ملی و مذهبی ما را به ایران بازگردانیده بودند، مدرسه دشتکی در راه پرده‌داری و تقیه‌شکنی گام برمی‌داشت و از خود صفویان نیز که از تباری سنی بوده پدرانشان از غزالی و گنوسیسم بی‌رفض او پیروی می‌کردند، تندتر رفت؛ لیکن چون صفویان برای یک پارچه کردن مردم ایران در برابر سنیان عثمانی خود را نیازمند تندروهای مدرسه دشتکی می‌دیدند، بدین خاندان میدان بیشتر می‌دادند تا آن جا که رئیس این خاندان که مؤلف کتاب جای گفتگوی ماست بعداً از طرف شاه تهماسب به صدراعظمی کشور ایران برگزیده شد و اگر ترمز واپس‌گرایان مهاجر از جبل عامل به کمک واپس‌گرایی سنی‌زدگی صفویان نمی‌رسید، شاه صفوی جرأت برکنار کردن صدراعظم دشتکی را نمی‌یافت، چنان که در مقاله پیشین دیدیم پس از انتشار اشراق هیاکل النور دشتکی در دهه دهم از سده نهم، از سوی دوانی که هنوز زیر پرچم قدرت ترکمانان سنی می‌زیست، مورد اعتراض واقع گردید

دنباله مقاله کشاکش خردگرایی و
قشرگرایی

۳

و پیروان دو مدرسه دوانی و دشتکی علیه آثار یکدیگر رساله‌هایی منتشر می‌کردند که مجموعه آن‌ها به طبقات جلالیه و صدریه (اشاره به صدر دشتکی و جلال دوانی) شهرت یافته بود (ذریعة، ج ۱۵، برگه ۱۴۷ و ۱۵۱) در این هنگام غیاث دشتکی ناگزیر شد خود به نگارش کتابی در دفاع از خود به نام مرآت الحقایق و مجلی الدقایق بپردازد و چون این کتاب نیز برای خاموش کردن جنجال قشرگرایان اخباری بسنده نبود، ناگزیر دشتکی به نگارش تکمله‌ای برای آن کتاب پرداخت.

اخباریان یاد شده با این که شیعه بودند، زیر فشار سنیان عثمانی از آن کشور گریخته به ایران پناهنده شده بودند باز هم ته‌مانده اندیشه‌های سنت‌گرایانه را همراه خود به ایران آورده، پخش می‌کردند. بیشتر ایشان تاب تحمل خردگرایی دانشمندان ایرانی را نداشته‌اند. برخی از ایشان فیلسوفان ایران را به تقلید از دوران پوسیده خفقان خلیفگان عباسی با لقب «شعوبی» توصیف می‌کردند. (ذریعة ج ۱۹، برگه ۱۱، سطر آخر)

برخی دیگر آنان محافظه‌کاری را بدان جا رسانیدند که پدران شهید شده خود را که عثمانیان خون آنان را به ناحق ریخته بودند، متهم به تندروی می‌نمودند. (طبقات قرن ۱۱ برگه ۲۳۶)

ایشان رساله‌هایی در تحریم هنر موسیقی و نقاشی و هنرهای دیگر نگاشته، ضد مدافعان ایرانی از هنر، مانند فیض کاشانی (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱) باقر سبزواری (۱۰۱۷ - ۱۰۹۰)، ملا صدرا (۹۷۹ - ۱۰۵۰) پخش می‌کردند (طبقات قرن ۱۱، برگه ۲۳۴ و ۴۰۵؛ طبقات قرن ۱۲، برگه ۵۴۵) انتشار «مرآت الحقایق» و «تکمله» سبب تشدید برانگیختگی قشرگرایان عرب مهاجر و بومیان ایرانی عرب‌زده پیرو ایشان گردید.

دولت صفوی که تبار سنتی داشت نیز در این کشاکش طرف قشرگرایان مهاجر عرب را گرفته، روز به روز فشار بر صدراعظم خردگرا و فیلسوف ایران منصور دشتکی مؤلف اشراق هیاکل النور و مرآت الحقایق و تکمله افزوده می‌شد تا آن جا که به برخورد روبه‌رو میان شیخ علی کرکی (د: ۹۴۰ق) و صدراعظم منصور دشتکی انجامید و دشتکی ناگزیر از کناره‌گیری شده، از پایتخت قزوین به شیراز مهاجرت نموده، به اداره کردن مدرسه علمی و خانوادگی خود بسنده نمود.

تاریخ دقیق این پیشامدها درست روشن نبوده، من نیز در فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۱، برگه ۴۹۴ - ۵۰۱ و برگه ۶۹۴ - ۶۹۹ که هیاکل النور سهروردی و دو شرح آن اشراق هیاکل دشتکی و شواکل الحور دوانی را معرفی نمودم و سال گذشته پخش شد، نتوانسته بودم تاریخ دقیق تألیف آن‌ها را معین نمایم تا این که اخیراً به دو کتابچه مرآت الحقایق و تکمله که مورد

بحث این مقاله است دست یافتم و به شماره‌های (۲/ ۳۹۳۶ ع کامپیوتری) و (۳/ ۳۹۳۶ ع کامپیوتری) در کتاب‌خانه ملی ثبت نمودم.

مرآت الحقایق و تکمله با آن که کتابی فلسفی است باز هم بسیاری از مسائل تاریخی - اجتماعی عصر صفوی و کشاکش میان قشرگرایان مهاجر عرب پناهنده به ایران که بر حکومت و خاندان قشرگرای صفوی تکیه می‌داشتند ضد خردگرایان، به ویژه مدرسه دشتکی شیراز و پیروان آن‌ها را روشن می‌سازد.

هشت مجلی

مرآت الحقایق و مجلی الدقایق که به مجلی نیز خوانده می‌شده است مرتب بر هشت «مجلی» است که هر یک عنوانی مستقل نیز دارد:

مجلی نخست «نور شرقی»؛

مجلی دوم «انوار قمریه»؛

مجلی سوم «ظلال غربی»؛

مجلی چهارم «نور قمری»؛

مجلی پنجم «ظل غربی»؛

مجلی ششم «لمعة المبداء»؛

مجلی هفتم «هدایة الشرق»؛

مجلی هشتم خاتمه است.

دنباله مقاله کشاکش خردگرایی و
قشرگرایی

تکملة المُجلی

تاریخ تألیف

تکملة المُجلی که به شماره یادشده در فهرست کتاب‌خانه ملی ثبت شده ذیلی است که خود غیاث منصور دشتکی بر رساله خویش نگاشته و شامل چهل بند کوتاه است که هر یک چند سطر بیش نیست.

مؤلف در آغاز رساله نیز در بند پنجم می‌گوید: هنگامی که من مُجلی را نگاشتم یک عرب و گروهی از ایرانیان پیرو او با این کتاب مخالفت ورزیدند، پس من ناگزیر شدم به سال ۹۰۰ هجری یک مُجلی بر آن بیافزایم و این کار پنج سال بعد از تألیف اصل کتاب بود.

اکنون برخی مطالب را که در آن جا نیاورده بودم و در شرح هیاکل آورده بودم در این جا می‌آورم و بدین ترتیب تاریخ تألیف تکمله به سال ۹۰۰ و تألیف مُجلی در ۸۹۵ پس از پایان کتاب اشراق هیاکل معلوم می‌شود.

در این جا خاطره‌ای به ذهنم رسید که تذکر آن بی‌مناسبت نیست: هنگامی که جناب آقای خاتمی رئیس جمهور محبوب از وزارت ارشاد بر کنار و در ریاست کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران استقرار یافتند، این جانب به عنوان یک کارمند فهرست‌نویس قراردادی به خدمتشان رسیدم و تبریک عرض کردم، داستان دشتکی را که از طرف واپس‌گرایان که با کارهای پیش‌برنده او موافق نبودند، معزول و خانه‌نشین شد یادآوری کردم.

او را گفتم: دشتکی هیچ گاه لقب عقل‌حادی‌عشر را از دست نداد و تا کنون بر پشت کتاب‌های این فیلسوف بزرگ، این لقب عرفانی که حاکی از حدّ وسطی میان عقول عشره مجرد و انسان کامل مادی است، دیده می‌شود.

در آن روز آقای خاتمی به بنده دستور دادند تا داستان دشتکی را برای فصل‌نامه کتاب به صورت مقاله‌ای تهیه کنم. این کار را انجام دادم و مطلب در چهل صفحه حروف‌چینی شد و من آن را تصحیح کرده، آماده چاپ نمودم و چون پس از انتشار فصل‌نامه، مقاله در آن چاپ نشد، مقاله را پس گرفته، در مجله چیستا چاپ و منتشر کردم.

دنباله مقاله کشاکش خردگرایی و
قشرگرایی

دنباله مقاله کشاکش خردگرایی و
قشرگرایی

۶

کتاب‌نامه

نمایه کتاب و مقاله

- اشراق هیاکل النور لكشف ظلمات شواكل الغرور، غياث‌الدين منصور دشتكى، پسر صدر دشتكى (۸۲۸ - ۹۰۳) تكملة المُجلى، غياث‌الدين منصور دشتكى، پسر صدر دشتكى (۸۲۸ - ۹۰۳) ديوان قاضى اسد قهپائى (د: ۱۰۴۸)، تصحيح افشين عاطفى، انتشارات همگام با هستى، كاشان، ۱۳۹۷ خ. ديوان ميرفندرسكى (۹۷۰ - ۱۰۵۰) الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء التاسع عشر، المآب - المجاهدات، آقابزرگ تهرانى، به كوشش احمد منزوى، چاپخانه اسلاميه، تهران، ۱۳۴۸ خ / ۱۳۸۹ ق / ۱۹۶۹ م. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الخامس عشر، صابون - عيون، آقابزرگ تهرانى، به كوشش على نقى منزوى، دانشگاه تهران، ۱۳۴۳ خ / ۱۳۸۴ ق / ۱۹۶۵ م. شرح كتاب هياكل النور للسهروردي (۵۴۹ - ۵۸۷)، غياث‌الدين منصور دشتكى، پسر صدر دشتكى (۸۲۸ - ۹۰۳) شواكل الحور في شرح هياكل النور، دوانى ملا جلال الدين (۸۳۰ - ۹۰۸). طبقات جلاليه و صدره (اشاره به صدر دشتكى و جلال دوانى) الروضة النضرة في علماء المائة الحادية عشرة، طبقات أعلام الشيعة، آقابزرگ تهرانى (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تصحيح و مقدمه نگارى علينقى منزوى (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ خ. الكواكب المنتشرة في القرن الثاني بعد العشرة مرحوم صاحب الذريعة آقابزرگ تهرانى (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، چاپ دانشگاه تهران، تصحيح على نقى منزوى (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، ۱۳۷۲ خ. گردآورى همه فهرست‌هاى آخر كتاب توسط محمدابراهيم ذاکر.

دنباله مقاله کشاکش خردگرایی و
قشرگرایی

۷

إحياء الدائر من مآثر أهل القرن العاشر، طبقات أعلام الشيعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، پژوهش علینقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶ خ.

طبقات قرن ۱۲، برگه ۵۴۵

فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۱، برگه ۴۹۴ - ۵۰۱ و برگه ۶۹۴ - ۶۹۹

کشاکش خردگرایی و قشرگرایی مدارس شیراز در سده نهم ه، علی نقی منزوی، مجله چیستا، سال چهاردهم، آبان، ۱۳۷۵.

مرآت الحقایق و مجلی الدقایق، غیاث‌الدین منصور دشتکی، پسر صدر دشتکی (۸۲۸ - ۹۰۳) (۸۶۶ - ۹۴۹)

هیاكل النور سهروردی

هیاكل النور، سهروردی

دکتر علی نقی منزوی